

Јелена Милинковић
Филолошки факултет
Универзитет у Београд

Рат као тема у српској периодици и књижевности почетком XX века¹

- [Жена](#), *Српски књижевни гласник* и ратна проза [Милице Јанковић](#) и [Исидоре Секулић](#) -

Почетак Првог балканског рата у октобру 1912. године уједно је био и почетак скоро непрекидног шестогодишњег ратног сукоба на Балкану. Оваква геополитичка ситуација допринела је променама у српском књижевном животу, које су уочљиве на два плана: у књижевним делима која су настајала током ратова и непосредно након њих и у периодици тог доба. Због тога овај рад има два дела. У првом делу се анализирају први ратни бројеви часописа *Жена* и *Српски књижевни гласник*. Месечник *Жена* је узет као пример еманципаторско-феминистичког листа, а *Српски књижевни гласник* је одабран као главни књижевни лист епохе и регулатор књижевног (и друштвеног) живота првих деценија XX века. Како бисмо показали колики преокрет је донео почетак Првог балканског рата, анализирали смо бројеве часописа који су објављени у новембру 1912. године и којима је интелектуална јавност прво одговорила на новонастале околности. На основу овог истраживања скицирали смо један део преовлађујућих (политичких и културно-политичких) идеја у српском друштву тога доба. У другом делу рада анализира се ратна проза одабраних ауторки, збирке приповедака Милице Јанковић [Незнани јунаци](#) и [Чекање](#), као и збирка [Из прошлости](#) Исидоре Секулић, које су писане у периоду од 1912. до 1919. године и објављене непосредно након завршетка Првог светског рата. Зато што су оне и одговор на друштвене околности, али и својим идејним слојем део доминантних идеолошко-политичких струјања тог времена, ове збирке приповедака се посматрају као значајан сегмент у опусу ауторки, али и као допринос друштвеној клими описаној у првом делу рада. Анализом се посебно указује на поетичке специфичности књижевница, на одабрани приступ ратним темама, као и на уочене тематско-мотивске сличности и разлике међу ауторкама. Како одабране збирке приповедака до сада нису биле у фокусу књижевних истраживања, рад представља једно од првих савремених тумачења овог дела опуса Милице Јанковић и Исидоре Секулић.

Кључне речи: балкански ратови, Први светски рат, *Жена*, *Српски књижевни гласник*, ратна проза, Милица Јанковић, Исидора Секулић, ратна болница

¹ Рад је настао у оквиру пројекта бр. 178029 Министарства за просвету и науку Републике Србије, *Књиженство, теорија и историја књижевности на српском језику до 1915. године*

Киша, непрестано пада киша. Очајно.

Долазе гласови, долазе новине.

Милица Јанковић

Јесен, и живот без смисла...

Милош Црњански

У периоду од октобра 1912, па до краја 1918. године, на догађаје у српској култури пресудно је утицало ратно окружење. За разлику од времена Првог светског рата када није функционисала издавачка делатност, привид уобичајеног књижевног живота одржаван је током балканских ратова. Ток, циљеви и идеологија Првог балканског рата условили су промену идеолошко-политичке основе књижевног живота, што се одразило и на природу периодичких прилога и на литературу уопште. Особености и снага „националног набоја“ који тада захвата српско друштво, његову културу и књижевност, најбоље се уочава у дневној штампи и периодици уопште. Већина часописа који су били активни у првој и почетком друге деценије XX века настављају континуирано да излазе и током балканских ратова, међутим, њихова концепција и садржај се мењају. Промене су знатне и у текстовима друштвено-политичке тематике и у књижевним прилозима.

Друштво постаје ратничко-ослободилачки-национално оријентисано, а такве околности профилишу јавно деловање свих чинилаца заједнице, доводе до формирања другачијих друштвених улога у њој и због тога нужно утичу и на разумевање родних улога. Иако се рат сматрао првенствено „мушким послом“, ратови од 1912. до 1918. показали су колико је важна улога жене у таквим околностима. Балкански ратови су извели жену из приватне сфере и кроз јавну делатност, превасходно преко посла болничарке, доделили јој функцију која није само јавна већ је и од стратешке важности за функционисање војске у рату. У Првом светском рату жене нису биле само болничарке већ су и активно учествовале као борци и постале добитнице највећих војних одликовања.² Вишеструке промене у перцепцији и (само)репрезентацији женскости могу се пратити у различитим сегментима јавног деловања. Оне су уочљиве у књижевним часописима, еманципаторско-феминистичким женским листовима и посебно у књижевним делима ауторки насталим у овом периоду.

² Најпознатији примери су Енглескиња Флора Сендс (Flora Sandes), Милунка Савић, Софија Јовановић итд. Посебно је значајан податак да су током Првог светског рата само Србија и Русија имале жене у својим борбеним редовима, док остале државе Европе на такав корак још нису биле спремне.

Нове јавне улоге које су ратом задобиле, али и општа промена друштвене климе утицала је и на књижевност коју су жене стварале у овом периоду и која се, такође, може разумети као део женске (само)репрезентације. Наћи адекватан одговор на драматична друштвена збивања био је један од нужних послова интелектуалаца/ки. Најактивније књижевнице тог времена и незобилазне фигуре српског књижевног живота, Исидора Секулић и Милица Јанковић, дале су свака свој одговор на ратно стање. Обе ауторке своје прве збирке штампају усред ратних година (1913). Њихови други радови из тог периода показују да су ратни сукоби утицали на извесну промену приповедачке парадигме дебитантских збирки, посебно на њен тематски слој (више него језичко-стилски), јер су обе ауторке направиле заокрет и ка ратним темама.

Како је њихова делатност, као и целокупни друштвено-књижевни живот, неодвојива од периодичке активности која показује опште стања духа у друштву, неопходно је прво мапирати промене до којих је дошло у неким од репрезентативних часописа епохе и тиме дефинисати шири друштвено-идеолошки контекст књижевног деловања.

Периодика у рату: новембарски број

Како је периодика најдинамичнији облик књижевног деловања, форма којом се најбрже одговара на промењене друштвено-политичке околности, заокрети и промене у књижевном животу изазвани ратом прво су оставили траг управо у периодичким публикацијама. Током 1912. и 1913. године књижевна периодика функционисала је слично као и у времену пре балканских ратова, а половином 1914. године већина часописа престаје да излази. Највећи број листова се обнавља током и након 1920. године када долази до „нормализације“ књижевног живота.³

У овом раду су као примери за илустрацију промена које су крајем 1912. године наступиле одабрана два међусобно веома различита часописа: *Жена* и *Српски књижевни гласник*. Ова два листа су узета јер представљају две најрепрезентативније серијске публикације тог доба у две области: *Жена* у области женске еманципације, а

³ Тада је обновљен *Српски књижевни гласник*, у новембру 1919. је покренут часопис *Мисао*, а 1921. године обновљен је и *Летопис Матице српске*. Изузетак је периодик *Књижевни југ* (ур. Нико Бартуловић), покренут у јануару 1918. године, дакле, пре завршетка Првог светског рата, а који је значајан за „женску“ ратну књижевност. Милица Јанковић је у овом часопису премијерно објавила неколико ратних прича које су касније постале део збирке *Чекање*.

*Српски књижевни гласник*⁴ у пољу књижевности. Такође, лист *Жена* је излазио у Новом Саду, дакле, на подручју које је припадало Аустроугарској монархији, па уредничка политика овог листа показује и специфичан однос српског становништва северно од Саве и Дунава према рату. У исти географски простор заплете и јунаке својих приповедака смешта и Исидора Секулић, чија проза је, такође, предмет овог рада.

Бројеви оба листа, *Жене* и *Српског књижевног гласника*, који су објављени непосредно након почетка Првог балканског рата илуструју промену дотадашње уређивачке политике. Први балкански рат почиње почетком октобра 1912. године, а оба часописа своје прве ратне бројеве објављују у новембру. С обзиром на то да су ове две публикације имале различиту природу и мисију, њихови новембарски бројеви су на различитим нивоима, од приступа, па до квалитета прилога, значајно другачији. Како ћемо показати, у погледу промоције националних интереса и (само)репрезентације женскости, лист *Жена*, условљен јасном и нескривеном политичком опредељеношћу уредништва,⁵ задржао је и током ратова прагматичан и активистички приступ, док је *Гласник* теоријски промишљао актуелне друштвено-политичке околности.

Жена у служби пропаганде

У српској војсци међу комитама има једна женскиња

Ј. Т.

У новембарском броју листа *Жена* уочљив је заокрет и промена уредничке политике од еманципаторско-феминистичке ка национално-ослободилачкој. Улога жене у друштву не промишља се више доминантно у оквирима њеног доприноса породичном животу, већ у ширем контексту где она постаје активна учесница у ослобођењу нације. Милица и Јаша Томић, уредници листа,⁶ почетком Првог балканског рата активно приступају новонасталим дешавањима. Јаша Томић одлази на борбене положаје са којих редовно шаље прилоге за лист. Ови текстови су у жанровском распону од документарних репортажа, па до ангажованих белетристичких, квазидокументарних радова и своју улогу исцрпљују у буђењу и јачању националне

⁴ У раду ће се равноправно користити пун назив овог часописа и скраћено *Гласник*.

⁵ Јаша Томић је био истакнути политички првак Срба у Угарској и вођа Радикалне странке.

⁶ Јаша Томић није био формални уредник листа, али је био његов стални сарадник, обезбеђивао је листу политичку (и финансијску) независност и његов утицај на уређивање је несумњив, па га због тога заједно са Милицом Томић посматрамо као коуредника, посебно у ратним бројевима.

свести. Милица Томић одлази у Београд и посећује војне болнице пишући репортаже о њима.⁷

Предратни октобарски број листа *Жена* бавио се темама које су биле централне за овај периодик⁸ и био је посвећен еманципаторској мисији која је дефинисана и реализована у претходне две године излажења. Концепција листа је подразумевала двоструки приступ информисању и подучавању жена, кроз нескривено поучне текстове и кроз, тзв. егземпларну књижевност.⁹ Последица промењене уређивачке политике је редеофинисање концепта часописа. У новембарском и наредним бројевима тематика је значајно промењена, а њој је подређена и структура часописа одакле се искључују неке од сталних рубрика и то првенствено оне које су посвећене вођењу домаћинства, анализи породичних односа, хигијени и здрављу.

Књижевни прилози у листу се задржавају, али се њихова тематика мења како би се уклопили у нову концепцију часописа, па прве странице новембарског броја доносе другачије књижевне радове, чија улога више није да подучавају о женском. Од новембарског броја успоставља се доминација родољубиве поезије израженог националног осећања. Књижевни прилози сада подучавају о љубави према нацији и интензивирају осећање српског националног поноса тако што подсећају на јунаке и јунакиње српске историје и епике и певају о „светој косовској земљи“ и њеној „освети“. Први прилог новембарског броја¹⁰ најављује јединствену идеју и доминантан стилски

⁷ Снажно национално осећање које доминира страницама листа условљено је и војвођанским искуством, тзв. „одвојености од матице“. Исидора Секулић ће о овој ситуацији писати у ратним причама и тако литерарно уобличити фрустрацију војвођанских Срба и условљеност њиховог националног осећања животом у Аустроугарској монархији.

⁸ Тема броја, којој су посвећена три текста, било је питање брака, затим су ту савети из области здравствене едукације, као и савети за вођење домаћинства. Поред тога овај број је отворен прилозима о споменику Милицы Стојадиновић Српкињи подигнутом у Иригу: објављена је фотографија споменика, као и текст о њему и песма посвећена овој српској песникињи. У броју је представљена поезија хрватске песникиње Милке Погачићке, а објављено је и неколико књижевних текстова којима се промишља улога жене у друштву. Читатељке се захваљујући овим радовима и кроз фикционализоване приче подучавају о питањима брачног живота и школовања девојака, о злоупотребама сиромашних жена, као и о положају жена у друштву. Такође, у сталној рубрици *Разне белешке* објављују се кратки чланци који се тичу активности жена у јавном животу и добијања права гласа за жене у свету, па се ту налазе текстови са насловима: „Жене у јавном животу“, „Право гласа женскињу“, „Жена у Азији“ и сл.

⁹ О егземпларној књижевности в. Станислава Бараћ, „Просветитељски дискурс листа *Сељанка* (1933–1935)“, у *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*. ур. Татјана Јовићевић, 357–381. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012. и Јелена Милинковић, „Између еманципације и националног“, *Књиженство*, бр. 2, 2012, *online*, доступно на <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=43>.

¹⁰ Реч је о песми „Петковића мајци“ која почиње више него индикативним стиховима: „Радуј се, стара Југовића Мајко/ Век ево тек што прошао је пети/ Откако твоји попадоше синци/ Србин се диже да Косово свети“, в. Ј.Ж, „Петковића мајци“, у *Жена*, бр. 11, 1912, стр. 1.

регистар. У тону националног заноса и романтизоване српске прошлости, којим се отвара новембарски број, пише се већина прилога у листу *Жена* све до 1914. године, када лист престаје да излази.^{11 12}

Некњижевни прилози већином су конципирани као ратни извештаји који се пишу у жанровском распону од документарних репортажа са ратишта и из војних болница до фикционализованих и квазидокументарних прилога. Заједничка карактеристика предратних и ратних бројева јесте исти приступ тематици и њена обрада. Као и у случају еманципаторског дискурса, и у ратничко-националном задржавају се егземпларни, тенденциозни (књижевни) чланци који чине јединствену идеолошко-тематску целину са осталим прилозима броја. Као што су се питања брака, женског политичког активизма и женске улоге у друштву разматрала и у књижевним прилозима и у есејистичко-документаристичким текстовима, као и у кратким вестима из земље и света и саветодавним белешкама, тако се и сада у свим прилозима у броју спроводи иста политичка и идеолошка матрица.

Посебно су драгоцени за анализу текстови објављени у ратним бројевима који сведоче о националном осећању просрпски оријентисаних политичких фракција у Војводини, али и текстови о стању на ратишту и у ратним болницама, као и они о болничаркама и новим мушко-женским односима и улогама. За тај контекст у новембарском броју илустративни су чланци „Писмо са бојишта“¹³ и „Из болнице у болницу – Рањеници“.¹⁴ Што се нових родних улоге тиче, прилозима овог броја конструише се слика жене чија је улога у рату вишеструка. Она је и „заштитница“ мушкараца, и ратница, и болничарка. Тако текст „Писмо са бојишта“ писан у Скопљу 1912. године почиње речима: „...сад треба да пишем за *Жену* о жени из логора. А логор то је свет у коме нема жена. Чудан је то свет. Мушкарац треба да покаже не само своју храброст, он мора не само да гине за свету мисао, него мора да покаже и то, да мора бити без жене.“¹⁵ Након тога аутор набраја који су то послови које мушкарац мора да

¹¹ Након обнове 1918. *Жена* се враћа предратној еманципаторској уређивачкој политици.

¹² Промена књижевне парадигме у овом листу анализирана је у претходном броју часописа *Књиженство*, а о књижевним прилозима током рата пише Ана Коларић у овом броју, те се у овом делу рада нећемо детаљније задржавати на овој врсти прилога, в. Јелена Милинковић, нав. текст, и Ана Коларић, „Што нисам мушко?!“: представе о вези између жене и нације у часопису *Жена* у ратним и поратним годинама (1911-1921). *Књиженство*, бр. 3, 2013. у припреми.

¹³ „Писмо с бојишта“, у *Жена*, бр. 11, 1912, стр. 663–666.

¹⁴ Милица Јаше Томића, „Из болнице у болницу – Рањеници“, у *Жена*, бр. 11, 1912, стр. 668–684.

¹⁵ „Писмо с бојишта“, у *Жена*, бр. 11, 1912, стр. 663.

обавља без жене: „Он кува, пере, па чак мора да држи у реду сам своје ствари, и мора сам и да тражи и дугме, кад га забаци, па да видите, човек може чак и то.“¹⁶ Након овог готово комичног описа типичних „женских“ послова следи егзалтирана анализа извештача-наратора о томе што се и без жене у свему томе снашао, те како му је жао што нема женâ да га виде како он може и такве послове успешно да обавља. Уз све ратне недаће, које се за разлику од поменутих овде не анализирају, знатан део нелагодности ствара брига о личним стварима и њихово слагање, брига о храни, дугмадима и сличним животним тривијалностима. Међутим, улога жене се овде не завршава. Жене су, сматра извештач, у потпуности схватиле историјски тренутак у коме се Србија налази, те својим понашањем и стоичким подношењем свих ратних невоља доприносе величини историјских дана у којима се Србија налази, па због тога снага и храброст бораца проистиче и из снаге њихових мајки, сестара, супруга које су их без суза и са поносом пратиле на бојиште. Извештач пише о болничаркама, о хуманим женама које усвајају албанску децу која остају без породица, а износи и податке о положају жена на подручју Старе Србије који је неповољнији него у другим деловима земље. Из овог (квази)епистоларног извештаја, видљиво је да је разумевање женске улоге врло комплексно: жена поседује особине у опсегу од способности да обавља најбаналније послове, преко изузетне хуманости и упорности да сачува дом, па до израженог мајчинства, које је наднационално. На врху ове скале стоји значај јавног женског позива какав је позив болничарке о чему се пише са посебним поштовањем. Ипак, као и у ранијим бројевима листа *Жена*, и овде се улога жене углавном исцрпљује у ономе што се разуме као „кућни послови“, па је она превасходно чуварка кућног прага, ослонац породице, заштитница деце, фигура без које мушкарац не може да развија сопствене способности. Потпуно другачију слику нуди краћа прича Јаше Томића из истог броја „Четник Софроније“.¹⁷ Готово присуство гротеске у читалачкој спознаји да је четник Софроније из наслова заправо 20-годишња комита¹⁸ и увођење ратнице као нове женске улоге, овај текст сврставају у незаобилазан материјал за анализу ратног дискурса овог листа.

¹⁶ Ibid, стр. 663.

¹⁷ Ана Коларић анализира ову причу са становишта увођења новог модела жене који, у корелацији са тематско-мотивским корпусом народне поезије, назива делија девојка. Ана Коларић, нав. текст.

¹⁸ Због изразито мушког посла којим се „бави“, нису могли да је ословљавају женским именом Софија, већ су јој другови ратници дали мушки ратнички псеудоним, четник Софроније.

Што се количине чињеница тиче, најдрагоценији прилог у новембарском броју листа *Жена* је текст Милице Томић „Из болнице у болницу – Рањеници“, репортажа о војним болницама у Београду и сведочанство о болничком животу из угла жене, гошће у тим установама. Милица Томић обилази болнице у Београду и пишући о четрнаест болница у којима су рањеници показује стање у њима. При том она не пропушта да покаже колика је улога болничарки у том окружењу, као и колика је хуманост донаторки и донатора који помажу функционисање ових установа.¹⁹ Документарно приказивање болничког живота обележено је национално мотивисаним узбуђењем пред „рањеним синовима српског народа“ и поносом због пожртвованости и хуманости коју жене показују.

Ипак, у једном делу овог текста видљива је, не само политичка и национално-афирмативна, већ и негативно-пропагандна тенденција часописа *Жена*. Наиме, лист јасног радикалног политичког опредељења и чврстих националистичких позиција, служио је снажној пропагандној мисији која је током балканских ратова постојала, а тичала се конструисања и одржавања предрасуда везаних за Албанце, који се доследно у највећем делу српске штампе називају Арнаутима и тенденциозно приказују. Како Милан Миљковић у анализи листа *Илустрована ратна кроника* закључује:

Иако у *Кроници* нема много прилога који директно тематизују питање дистинктивних обележја албанског националног менталитета, на првом месту могу се издвојити текстови који, у већој или мањој мери, садрже представе о ратничкој свирепости или индивидуалној и колективној крволочности албанског карактера. Због натуралистички бруталних описа, хиперболизованих и гротескних призора, ови прилози, најчешће у виду извештаја са ратишта, пажљиво одабраних и измешаних са другим псеудодокументарним исказима, производили су једну имагинарну али друштвено-политички опасну стварност у којој се албанско становништво новоосвојених крајева антрополошки дисквалификовало као заједница расно предодређена не само да чини најбруталније злочине већ и ужива у њима, о чему је требало да 'сведочи' и одломак из књиге Марка Миљанова, извучен из првобитног контекста и идеолошки прекодиран у *Кроници*, 1. новембра 1912, у оквиру текста 'Зашто су Арнаути убице – једно психолошко објашњење –'.²⁰

Како су у болницама које је Милица Томић посетила лежали и турски и албански рањеници, можемо упоредити како ове националне предрасуде и стереотипи

¹⁹ Такође, Милица Томић оставља драгоцену сведочанства о активности хуманитарке Делфе Иванић, сликарке Надежде Петровић, као и песникиње Јеле Спасић, које су биле ангажоване као болничарке.

²⁰ Милан Миљковић, „Кроника паланачког света“, *Бетон*, бр. 136, 2013, *online*, доступно на <http://www.elektrobeton.net/mikser/kronika-palanackog-sveta/> (28. 10. 2013)

²¹ Милица Јаше Томића, нав. текст, стр 679.

функционишу и у овом тексту који се иначе бави другом тематиком и има примарни циљ да покаже атмосферу у војним болницама.

У једној соби леже само Арнаути. Скоро језа да те ухвати када гледаш у та зверска лица – прави дивљаци. Ја мислим да се такви људи не могу никада укротити. Једна моја познаница, која је самном била, са страхом је ушла у собу. А кад смо изашли из куће, хвалила је Бога што је остала жива. Кад се који покрену и најмање, она је мислила: сад ће скочити да је зграби и удави. Чудим се како се могло наћи и једно женско лице, које је пристало да врши болничарску дужност код овог измета људског. Нарочито кад је моја познаница чула да је баш у истој соби дан пре, један Арнаутин хтео да одгризе прси својој милосрдној сестри. Од тог доба осим болничарки и болничара у свакој соби по један војник стражари.²¹

Као и у *Илустрованој ратној кроници*, о којој пише Милан Миљковић, албанско становништво, тј. рањеници албанске националности приказују се као крволочни, готово зверски (не)људи.

Лист *Жена* се, такође, укључује у матрицу по којој постоје симпатије за турске заробљенике и становништво, док се Албанци описују на приказани начин:

Однос према турском становништву, турској управи и општини, османском наслеђу, био је амбивалентан: и поред критике и презира према туђинској власти, било је ту недвосмисленог поштовања и носталгично егзотичног, оријенталистичког приказивања исламске културе. С друге стране, представе о култури, обичајима и менталитету Албанаца биле су застрашујуће негативне и конзистентне а у контексту београдске *Кронике*, оне су представљале манифестацију дифузног преплитања империјалног и балканистичког дискурса.²²

Милица Томић пише позитивно о турским рањеницима, готово да показује сажаљење, разговара са „интелигентним“ турским младићем и пореди их са српским рањеницима. Постојеће разумевање, наклоност и симпатије према турским рањеницима појачавају негативан говор коме се прибегава у приказивању албанских ратника.

Овај прилог не само да шири националне стереотипе о албанском становништву, него показује у којој мери је пропаганда већ обавила свој задатак. Доживљај који посетитељке имају и прича о рањенику који попут животиње покушава да уједе болничарку, „милосрдну сестру“, уклапају се у постојећи концепт о бруталности. Наиме, Милица Томић и њеној пријатељици се ништа лоше није догодило у соби са албанским рањеницима, већ оне са унапред формираном идејом о зверским лицима, о њиховој бруталности и неморалу, са формулисаним увредама улазе у просторију, тресу

²¹ Милица Јаше Томића, нав. текст, стр 679.

²² Милан Миљковић, нав. текст.

се од језе и страха, иако за то конкретних разлога нема. Такође, највероватније је да као Војвођанке нису долазиле у директан, животни, реални контакт са албанским становништвом, па су њихови ставови директна последица усвојених предрасуда, а не искуствено заснованог познавања. Тако се на овом примеру јасно показује снага пропаганде која је усвојена из штампе, најугицајнијег медија тог доба.

У случају часописа *Жена* још је индикативније ширење овакве врсте пропаганде јер је лист дефинисан као „месечни часопис за жене“, за разлику од, на пример, *Илустроване ратне кронике* која је била лист посвећен рату, те је таква врста пропаганде на том месту, условно речено, логичнија и разумљивија. Наведени примери показују и колики је заокрет направљен у уређивачкој политици листа *Жена* након почетка ратних сукоба, када се часопис не ставља само у службу јачања националних осећања и промовисања нове женске улоге у рату, већ постаје део пропагандне политике ширења и учвршћивања националних стереотипа. Дакле, лист који се посветио мисији мењања друштва и превазилажења устаљених ставова о женској природи, њеним могућностима и способностима, у промењеним друштвено-политичким околностима запада у другу врсту пропагандног мишљења.

Српски књижевни гласник: теоретизација рата

Када је о *Српском књижевном гласнику* реч, принцип уређивања првог ратног броја веома је сличан уређивању новембарског броја магазина *Жена*. И овде се мења концепција часописа: изостају сталне рубике, текстови се ређају један за другим као у тематским бројевима, објављени књижевни прилози су национално и родољубиво интонирани, а нелитерарни текстови као тему имају балканске ратове. Новембарски број отвара непотписани, националним поносом и војничким успесима надахнут, текст „Светли дани“²³ који почиње речима:

Наде које су у вековима таме и страдања одржавале Српски Народ, снови толиких нараштаја српских, данас се увелико остварују. За три недеље дана Стара Србија и Северно Западна Македонија, драге земље наше славне прошлости, где је сваки камен за нас једна историјска успомена, ослобођене су; цео Балкан враћа се у руке балканским народима, и у рици топова и у румени пожара одиграва се последњи чин величанствене историјске драме: борбе Европе и Азије, цивилизације и варварства.²⁴

²³ „Светли дани“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXIX, бр. 9, 1912, стр. 641–648.

²⁴ *Ibid.*, стр. 641.

Поред колонијалног разумевања Азије као варварске, у тексту је присутан, у мањој мери него у *Жени*, негативан дискурс о албанском становништву, па се оно назива „дивљи Арнаутлук“, констатује се да је након историјског удруживања и слоге српска војска прегазила „арнаутске дивљаке и турске варваре“.²⁵ Тоном који је обележен националним поносом због ратних успеха говори се о великим победама српске војске и јединству српског народа. У таквом окружењу пред крај текста сагледава се и мисија *Српског књижевног гласника*:

Ови свети и светли дани, када човек осећа понос и срећу што је Србин и што припада нараштају који изводи тако огромно дело, бележи и Српски Књижевни Гласник. Он је постао у једном мрачном и жалосном добу, када је Србија преживљавала тешке дане и када су слаби духом и душом падали у немоћно очајање. И онда су се око овог листа окупили људи који су имали веру у Србију и српски народ, и који су то стално и убеђено проповедали. Данас догађаји су дали потврде тој вери, и она је захватила цео наш свет, и постала општа Српска Вера.²⁶

Мисија *Гласника* се дефинише у национално-ослободилачким оквирима, а новонастала дешавања на Балкану се разумеју и као крунисање идеје око које су се окупили интелектуалци још при оснивању овог листа. Овде је видљива и сва политичност коју је прва серија *Српског књижевног гласника* имала и нескривени национални програм који је заступан на страницама овог књижевног листа.

Након непотписаног уводника, а чији је аутор Јован Скерлић,²⁷ у броју следе радови Јована Цвијића, Александра Белића и Јевта Дедијера у којима се са различитих научних позиција теоретизују разлози за рат и образлаже значај који простор, тзв. Старе Србије има за Србију. Тако се у овим текстовима говори о историјском значају тог дела земље, насилној исламизацији којој је било нужно пружити отпор, економским разлозима за рат и неопходном изласку Србије на море, како би као централна земља на Балкану (п)остала и водећа економска сила тог дела Европе, затим о језичким карактеристикама и значају који то подручје има, о демографским карактеристикама и њиховим променама кроз историју, о етнографском, геополитичком и географском значају. Такође се објављују текстови странаца, који су или настали као сведочанства током рата или су погледи европских интелектуалаца на Балкан писани у прошлости.²⁸

²⁵ Ibid, стр. 644.

²⁶ Ibid, стр. 647.

²⁷ За разрешење псеудонима види: др Љубица Ђорђевић, *Библиографија Српског књижевног гласника*, Београд: Народна библиотека Србије, 1982, стр. 964.

²⁸ Реч је о текстовима чији су аутори Шарл Лоазо, Ђузепе Гарибалди, Виктор Иго, Анатоли Франс.

Ови текстови пружају поглед са стране и могу се разумети као скицирање европског разумевања дешавања на Балкану.

Гласник се и у претходним бројевима бавио политичким и националним питањима која се углавном тичу подручја Старе Србије и то најчешће кроз сталну рубрику *Политички преглед* и текстове које је псеудонимом Иностранци потписивао Јован М. Јовановић,²⁹ те у том смислу први новембарски број овог листа не прави онолики тематско-идеолошки заокрет колики је то у *Жени*.³⁰ Ипак, важно је приметити да је број објављен након избијања Првог балканског рата, први број у дотадашњој историји *Гласника* који је у потпуности посвећен једној теми. Све ово сведочи о величини и степену доминације ратне теме, као и о важности коју је томе придавало уредништво овог примарно књижевног листа.

Већ наредни број (16. новембар) постепено враћа устаљену организацију чланака и сталне рубрике, а у одабиру књижевних прилога уредиштво се не руководи идејом да литерарне радове треба ставити у службу политичког, националног, ослободилачког, већ се њихов одабир врши по естетско-уметничким критеријумима. Ипак, и поред тога, приметан је већи број књижевних текстова родољубивог садржаја. У том смислу се и за *Гласник* период од новембра 1912. до последњег броја у првој серији овог листа може узети као специфичан периодизацијски оквир у коме је уређивачка политика у већој мери подређена конкретним друштвено-историјским околностима и условљена ратним окружењем.

Период два тока: књиженство и „светли дани“

Док је месечник *Жена* недвосмислено пропагирао националну идеологију, а као њен део и нове родне улоге у друштву, *Српски књижевни гласник* је на теоријским основама образлагао разлоге за рат и његову неопходност. У оба случаја рат се видео као остварење вишевековних српских националних циљева, а сви аспекти друштвеног живота посматрали су се као подређени том великом задатку. Књижевност која настаје у тим „светлим данима“ једним својим делом подржава схватања која су афирмисана некњижевним прилозима периодике, па се и у литерарним текстовима рат разуме као изузетно важан део националног програма, њима се приказују нове друштвене улоге,

²⁹ За разрешење псеудонима в. др. Љубица Ђорђевић, нав. дело, стр. 921.

³⁰ У бројевима који претходе новембарском броју објављени су текстови „Балканска мобилизација“ и „Почеци Балканског рата“ који се директно тичу теме којој је посвећен први ратни број од 1. новембра 1912. године

где се као најважнији позив мушкарца доживљава улога војника, а жене болничарке. Књижевност мења своје теме, наративне заплете, уводи нове јунаке и јунакиње и тако се и на том пољу људског духа показују потреси који су задесили друштво.

У овом периоду настаје и чувена критика књиге Исидоре Секулић *Сапутници* из 1913. године објављена у *Српском књижевном гласнику* где је Јован Скерлић оптужио књижевницу за непримереност теме, недовољан друштвени ангажман и одсуство осећаја за историјски тренутак у коме се земља налази, те је нагласио како у *атмосфери крви и рата* никоме није стало до прича о дубоко интимним и крајње субјективним стањима, какво је, на пример, главобоља.³¹ Скерлићева критика поред тога што сугерише пожељну улогу интелектуалца/ке у друштву, указује и на тематско-стилски оквир у коме су деловале ауторке тог времена, а то је интимистичко, исповедно, сентиментализовано писање. Због тога његова оцена није имала краткорочно дејство негативне критике једног текста, већ је постала парадигматична када је реч о књижевности коју су писале жене. Такво писање о Исидори Секулић допринело је формирању симплификоване поларизације по којој су ауторке окренуте субјективном и интимистичком, док аутори промишљају шире друштвене теме. Колико је овакво разумевање (не)тачно могу да покажу књижевни радови Милице Јанковић и Исидоре Секулић настали у ратном периоду.

Ове две књижевнице су биле најпродуктивније ауторке периода од 1912. до 1920,³² и сталне сараднице *Српског књижевног гласника*. Оне тада објављују самосталне књиге и активно сарађују са часописима, а о њиховим радовима се пишу критички текстови. Почетком ратног времена, 1913. године, обе ауторке објављују дебитантске и поетички изузетно важне збирке прича *Исповести* (Милица Јанковић) и *Сапутници* (Исидора Секулић). Поменута Скерлићева критика је написана поводом ових књига, а захваљујући њима имена ових књижевница постаће незаобилазан део књижевног живота. Дебитантске збирке су, поред (де)стабилизације положаја њихових ауторки у књижевном животу, наговестиле типолошку линију женске прозе која се може пратити и у наредним деценијама. Такође, ове збирке су у теоријско-критичком

³¹ Јован Скерлић, „Две женске књиге“, у *Српски књижевни гласник*, књ. XXXI, бр. 5, 1913, стр. 379–391.

³² Као главни периодизацијски оквир у овом делу рада узет је временски распон од (новембра) 1912. до 1920. године. Доња година се посматра као оквирна због почетка шестогодишњег ратног периода у Србији. Година завршетка Првог светског рата није узета као горња временска граница јер, када је реч о књижевности коју пишу жене, дела условљена ратним окружењем настају током рата, а објављују се све до 1920. године. То је, такође, и година када Милица Јанковић објављује збирку ратних прича *Чекање*.

проучавању обе ауторке привукле највише пажње, па се и у савременим проучавањима њиховог стваралаштва најчешће анализирају.

Време објављивања ових приповедака интимистичке тематике и богата рецепција која их прати чине да се стекне утисак како су њихове ауторке остале изван доминантних ратно-националних тема тог времена. Део активности Милица Јанковић и Исидоре Секулић у периодици доприноси оваквом закључку јер објављени радови показује да су обе књижевнице једним делом својих текстова писаним током рата тематско-мотивски остајале у кругу љубавних, породичних и личних тема са рефлексивним приступом и сентиментализованом и патетизованом нарацијом. На пример, већ у првом броју након ратног новембарског броја *Српског књижевног гласника*, Исидора Секулић објављује два текста „Чежња“³³ и „Новембар“,³⁴ који се могу сврстати у поетизовану прозу и који немају чвршће везе са друштвено-историјским дешавањима нити се она у њима рефлектују.³⁵ Такође, Милица Јанковић непосредно након рата у *Гласнику* и новооснованом часопису *Мисао* објављује приче као што су „Мој отац“³⁶ или „Редом“.³⁷

Са друге стране, уочљиво је да су паралелно са књигама и приповеткама рефлексивно-интимистичке наративности обе ауторке у периоду око балканских ратова и Првог светског рата писале приче и са ратном тематиком. У последњем броју *Српског књижевног гласника* за 1912. годину Милица Јанковић објављује приповетку „Рат“, која се већ насловом, а посебно тематиком укључује у ратну прозу и представља својеврсну најаву ратних збирки. Ова приповетка је прештампана у збирци *Незнани јунаци* 1919. године и, како ће даља анализа показати, садржи готово све тематско-мотивске особености ратне прозе ове ауторке, па се у том смислу може посматрати као парадигматична за овај опус.³⁸ Због таквих поетичких особености изузетно је важно што је управо ова прича објављена у најважнијем књижевном гласилу епохе какав је био *Гласник*. Такође, приповетке које ова ауторка објављује током 1918. и 1919. године

³³ Исидора Секулић, „Чежња“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXIX, бр. 10, 1912, стр. 721–726.

³⁴ Исидора Секулић, „Новембар“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXIX, бр. 10, 1912, стр. 743–744.

³⁵ Детаљније о библиографијама ауторки на <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/milica-jankovic> и <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/authors/isidora-sekulic>

³⁶ Милица Јанковић, „Мој отац“, *Српски књижевни гласник*, књ. 1, бр. 7 и 8, 1920, стр. 481–493 и 561–572.

³⁷ Милица Јанковић, „Редом“, *Мисао*, бр. 6 и 7, 1920, стр. 426–435 и 515–523.

³⁸ О томе детаљније у поглављу овог рада „Милица Јанковић: 'Хоћу да забележим историју једног јунака који неће ући у историју“

у листу *Књижевни југ* као тему имају наративне заплете везане за рат.³⁹ Приповетке из овог листа прештампане су у збирци *Чекање* 1920. године. Исидора Секулић у *Гласнику* не објављује ратне приче, али непосредно након рата 1919. године штампа збирку ратних приповедака *Из прошлости*.

Библиографија ових ауторки показује да у њиховом раду у периоду од 1912. до 1920. године постоје две паралелне књижевне парадигме, па се због тога овај период књижевне историје, када је о женској књижевности реч, може означити као *период два тока*, под којим подразумевамо паралелно постојање рефлексивно-интимистичке и ратне линије стваралаштва.

Књиге објављене током 1919. и 1920. године материјализују рад ауторки на два поменута стваралачка плана. Захваљујући двострукој усмерености њиховог књижевног интересовања, обе ауторке остварују и континуитет са дебитантским збиркама и кругом приповедака око њих, као и тематско-мотивски дисконтинуитет увођењем ратних тема у идејни опсег сопственог стваралаштва. У рефлексивно-интимистички круг радова укључују се романи *Калуђер из Русије* (1918) и *Пре среће* (1919) Милице Јанковић, као и *Ђакон богородичине цркве* (1919) Исидоре Секулић. Други део њиховог стваралаштва који се ослања на ратно искуство односи се на збирке прича *Незнани јунаци* (1919) и *Чекање* (1920) Милице Јанковић и *Из прошлости* (1919) Исидоре Секулић. Све три ратне збирке настале су током рата и објављене су непосредно након њега, а како смо већ показали, један број ових приповедака своју премијеру имао је управо у периодици током 1912, а нарочито 1918. и 1919. године. За разлику од дебитантских збирки које имају богату рецепцију о овим приповеткама Милице Јанковић и Исидоре Секулић писано је спорадично или није уопште писано.

Милица Јанковић: „Хоћу да забележим историју једног јунака који неће ући у историју“

Ја се бојим, ја признајем, ја се бојим...

Страшно је и ако победимо...

Милица Јанковић

Приповетке у збирци Милице Јанковић *Незнани јунаци* посвећене су балканским ратовима. Од историјских догађаја помињу се мобилизација, Кумановска и Битољска битка, али они нису централна дешавања у овим причама. Збирку чине четири

³⁹ Реч је о приповеткама „Чекање“, „Цвеће“, „Инвалид“, „Чарапе“, „Велико чекање“, „Регрут“.

приповетке: насловна „Незнани јунаци“ и приповетка „Рат“ тематизују ратна дешавања из перспективе сеоског становништва, док се приповетка „После рата“ бави повратком војске у Београд и последицама рата, а приповетка „Колера“ се придружује оном прозном корпусу ове ауторке (али и других књижевника/ца међуратног периода) који обрађује тему болести. Ове четири приповетке дају својеврсну панораму феномена рата са којима се среће обичан човек од његових почетака, па до последица у постратном времену, а њима се уједно скицирају теме и најављују идеје око којих ће ауторка градити приповетке из наредне збирке *Чекање*.

Радња прве две приче у збирци *Незнани јунаци* смештена је на село, што је један од честих топоса прозе Милице Јанковић. Са села је регрутован највећи број војника, па се у овим причама приказују последице које је село имало због масовног одласка мушкараца у рат и напуштања ливада, њива, домаћинства, због чега су сви сеоски послови остали на женама, деци, старима и болеснима. У том смислу се родна јесен претвара у кржаву, мучну јесен у којој се послови обављају по инерцији и навици, док су главни догађаји негде даље, о њима се сазнаје из штампе, а њихове размере се тек наслућују. Због природе одабраних догађаја и ликова, атмосфера ишчекивања и наслућивања издваја се као најчешћи оквир унутар кога се смешта радња ових приповедака, а узбуђење, помешано са страхом и снажним осећањем неизвесности, као и снажно осећање трагизма главни је корпус емоција у овим причама.

Насловна и прва приповетка збирке доноси причу о Лени, мајци која ишчекује вести од сина који је мобилисан и одведен у рат. Читава приповетка је портрет главне јунакиње, жене, сељанке, довољно писмене да може да чита новине, која је проживела изузетно тежак живот испуњен различитим невољама, од злостављања у детињству, па све до лошег брака са мужем алкохоличарем и смрти деце. Она је јунакиња којој је рат дошао као још једна несрећа у низу. И поред свега Лена је остала изузетно снажна и одлучна жена, а њена величина се огледа у великом пожртвовању и жељи да јој се деца и поред сиромаштва и животних недаћа школују. По начину на који је литерарно изграђена и по животним ставовима који су јој додељени Лена подсећа на Миону, јунакињу чувене Глишићеве приче „Прва бразда“. И поред низа замерки које се могу упутити овој причи, а које се првенствено односе на превише контрастирано сликање ликова и односа добра и зла, приповетка је у ратном опусу Милице Јанковић изузетно важна јер показује који је њен фокус у приказивању рата, а то је приповедање о слабијима, о женама, деци, немоћнима. Како касније пише у причи „Чарапе“ из збирке *Чекање*, где је јунакиња такође мајка (рањеног) војника:

Постоји негде некакав рат о коме оне ништа не знају, а који их је тако страховито погодио: узео им њега хранитеља, домаћина, сина, мужа, оца, па не враћа. Зашто не враћа? И хоће ли га икад вратити? Оне живе од наде и умиру од страха. Оне су побледеле и малаксале од чекања и горка им проја, које једино још у изобиљу има у њиховој кући ... Дани иду и нижу месеце, а жене чекају, суше се од бриге, дете расте нада се оцу, а њега нема, ни гласа од њега.⁴⁰

Ова слика представља својеврсну експликацију и допуну једне од сцена из приповетке о Лени у којој две жене надвијене над новинама читају вести са фронта надајући се да ће сазнати или барем наслутити судбину својих синова:

Једна измиче новине и кроз наочари издалека чита, друга их приближује свом једном здравом оку и обе нечујно шапућу невинне речи које значе покољ, крв, умирање. И после једна другој препричавају шта су прочитале. (подвукла Ј.М)⁴¹

Констатација о невинности речи које означавају рат указује на немогућност језика да обухвати све аспекте онога што рат са собом доноси, али, такође, и на непотпуно разумевање онога што се догађа. Јунаци Милице Јанковић биће често суочени са немогућношћу рационалне обраде онога што перципирају. Већ следећом приповетком у збирци, која је више него индикативно насловљена, „Рат“ и која почиње реченицом: „Рат је отпочео. Рат је отпочео! Шта значе те речи?“⁴² ауторка ће покушати да разјасни шта све реч „рат“ носи са собом.

Ова приповетка се може узети као нуклеус осталих прича о рату ове ауторке. У њој су мапиране главне теме којима ће се бавити и у осталим причама ове и наредне збирке. Приповетка „Рат“ нема главног јунака, већ представља својеврсну ратну хронику из угла посматрача: почиње доласком приповедачице у село и њеним суочавањем са сазнањем да без обзира на то што се налази у месту у коме се рат не води, његово присуство је свеобухватно и незаобилазно. Приповедачица се појављује као сведок догађаја и живота на селу у унутрашњости Србије током Првог балканског рата, а ова посматрачка позиција једна је од најчешћих коју заузима нараторка у оним ратним приповеткама Милице Јанковић које су исприповедане у првом лицу и из угла жене. Спознаја о рату мења и сеоски крајолик, па јесењи пејзажи постају злокобни: „Врућа крв тече по пољу, румена лица бледе, жива енергија постаје мртвом, најлепше мисли умиру за тренут, љубљени човек постаје леш...“⁴³ или касније: „Пада магла. И у

⁴⁰ Милица Јанковић, „Чарапе“, у *Чекање*, Београд, Сарајево: И. Ђ. Ђурђевић, 1920, стр. 191.

⁴¹ Милица Јанковић, „Незнани јунаци“, у *Незнани јунаци*, Београд: С. Б. Цвијановић, 1919. стр. 15.

⁴² Милица Јанковић, „Рат“, у *Незнани јунаци*, нав. издање, стр. 48

⁴³ Ibid, стр. 51–52.

том сивом светлом тону, у магли и месечини стоји село и има неки страشان израз, нечег изгубљеног, блесавог готово полуделог од страха и чекања...⁴⁴

Нараторка, коју одликује низ аутобиографских подударности са животом Милице Јанковић, присутна је као једна од јунакиња. Она је сведок догађаја на селу, а њена улога у наративној структури се додатно кристалише тек пред крај приповетке када из пасивне посматрачке позиције, несрећна због ускраћености да делатно помогне учесницима рата, макар и као болничарка, одлучује да пише и тиме дâ допринос: „Па ја могу да радим нешто за рањенике! Брзо, брзо хартију и перо: хоћу да пишем за рањенике!...“⁴⁵ Тако се читава приповетка, а по аналогiji и све остале приче сличне тематике, разоткрива као својеврсно сведочанство, споменик у част унесрећенима, погинулима и рањенима.

Причу обележава колебање између разумевања разлога за рат и његове сврсисходности и пацифистичког става о бесмислу ратовања. Тако се смењују реченице: „Зашто су људи допустили рат? Зашто не спрече? Зар право мора да се отме, зар крвљу да се плати?“⁴⁶, а нешто касније:

И у страх и бол меша се и једно и друго осећање и друге мисли: дакле, рат је неизбежно зло, опште зло за опште добро; и има нечег лепог што блажи боле: има признања, има поштовања, има љубави, велике, братске љубави према мученику сељаку... И роптање престаје.⁴⁷

У приповеци „Рат“ нема оног безусловног усхићења и занесености због остварења националног програма и због победа које се нижу једна за другом, а које је видљиво у текстовима који се објављују у периодици тог времена и које је и једна од централних порука ратне прозе Исидоре Секулић. Дакле, из приповедака Милице Јанковић добијамо сасвим другачију слику и разумевање балканских сукоба, слику која је много више окренута ка појединцу, него ка националном колективу и у којој је и даље хуманистички идеал о важности индивидуе примаран. Због тога је свест о страшним ратним последицама често снажнија него радост због победе:

Доносе новине вести; победе, победе, сјајне, велике! И одмах за победама долазе рањеници без броја, долазе, долазе без краја. Страхота! (...) Жртве, жртве. Новине објављују победу за победом. Што више победа, то више жртава. Умиру јунаци, рађају се болови. (...) Страшно, страшно! Болнице пуне. (...) А болнице пуне људи, немоћних, искасапљених, бедних, пуне клонулих јунака. Боже, а ту

⁴⁴ Ibid, стр. 73.

⁴⁵ Ibid, стр. 72.

⁴⁶ Ibid, стр. 51.

⁴⁷ Ibid, стр. 62.

скоро сви су они били здрави и јаки и одушевљени! Шта сад мисле, сад кад су после одушевљења осетили бол од рана? Јао, кад помиле кљасте и богаљи!^{48 49}

Приповетком „Рат“ скицирана је већина тема које ће Милица Јанковић обрађивати у својој ратној прози: смисао ратовања, страдање жена, нова улога жена као болничарки, трагедија рањених и болесних, патња на селу, неизвесност чекања вести, страх, ратна болница.

Већина приповедака у другој ратној збирци *Чекање* тематски су везане за Први светски рат, а у оним приповеткама које као тему немају ратна дешавања и његове последице и одјеке године Првог светског рата су део хронотопа. И овде се задржава настојање Милице Јанковић да прикаже малог човека, појединца у служби колектива и (не)видљивост његове трагедије у масовном страдању. О писању у временима у којима је завладало страдање и болест, у коме су тела раскомадана на почетку своје приповетке „Отац“ Милица Јанковић пише:

У ово тешко доба изгледа да су сви писци заћутали. Догађаји говоре. У ово велико доба јунаштва и болова ћуте писци богати инвенцијом; истина је већа и необичнија и од највеће маште. Све што се може то је преписати догађаје који се око нас дешавају, забележити их да се не изгубе, оставити их потомству као грађу.⁵⁰

или нешто касније у истој приповеци:

Писати историју једног човека, трагедију једног живота, измишљати догађаје једног романа – како је све то сад ништавно! Дођите у нашу болницу: свака постеља једна отворена књига, сваки живот историја, сваки човек трагедија. Отидите у један ров, – на једно гробље, – или на једно поље после битке... Загледајте у очи онима који су још остали живи... О, мени се чини да бих сада могла бити равнодушна да се све књиге на свету спале.⁵¹

Емпирија је, сматра Милица Јанковић, довољно страшна и сигнификантна да је довољно посматрати је и забележити. О непосредности приповедања, о „проживљености“ грађе, чиме се, поред осталих дистинкција, одваја од приповедања Исидоре Секулић, сведочи и у епилогу ове приповетке када пише:

Ето, то је проста историја казана онако како се догодила. Чини ми се да бих после, док прежалим тога човека који готово мене није ни познавао, могла

⁴⁸ Ibid, стр. 69–70.

⁴⁹ Наредна приповетка у збирци „После рата“ управо показује судбину оних који су у рату страдали, а о којима држава не води довољно рачуна и не показује довољну бригу, па су остављени да просе на улицама Београда.

⁵⁰ Милица Јанковић, „Отац“, у *Чекање*, нав. издање, стр. 125.

⁵¹ Ibid, стр. 126.

написати о њему врло лепу приповетку. Па ипак нећу да одлажем. Јер ми изгледа да су ови прости догађаји баш у својој свирепости лепо и узвишени и да омлаћен и буром скрхан јаблан не треба китити вештачким лишћем и цвећем. Нека ова мала историја оца који је примио смрт зато што је дао живот остане сасвим истинита и нека у својој голој величини и неулепшаном болу уђе у људска срца...⁵²

Прича „Спасиоци“ укршта две теме говорећи о рањенику и о дезертерима. Као једна од најзначајнијих прича ратног опуса ове ауторке, ова приповетка даје слику некадашњег сељака, а садашњег ратника-рањеника коме ни учешће у рату не може да дâ јасну представу о томе шта рат заправо јесте. Ово је једна од ретких прича у опусу Милица Јанковић чија је радња смештена директно на бојиште. Међутим, ни овде нису приказани војнички успеси, већ маргина рата: рањеник који покушава да се домогне војничког кампа јер је остао далеко од своје чете и двојица дезертера који га случајно налазе и односе у војну базу. Изузетно су упечатљиве слике рањеника на бојном пољу међу мртвим телима, као и његова унутрашња борба за очување разума, а дезертирање се овде не разуме као кукавички, недостојанствени и издајнички поступак, већ као тренутна људска слабост коју је могуће превазићи уколико се војницима пружи друга шанса. Ова прича је веома значајна за целокупну ратну поетику јер деконструира мит о свемоћи и неустрашивости српског ратника, који се градио како у периодици, тако и у прози Исидоре Секулић. Идеје које својим приповеткама заступа Милица Јанковић у супротности су са идејном основом низа текстова у периодици који у извештајима са ратног поља говоре о снази, неустрашивости и пожртвовању српског ратника и војника, али и са прозом Исидоре Секулић у којој јунаци доминантно позитивно гледају на рат и виде га као остварење сопствених идеала. За разлику од таквих текстова Милица Јанковић представља ратника као човека са свим слабостима које се у ванредном стању, какво је рат, испољавају, као некога ко не разуме до краја шта сукоб у коме учествује значи.

Невезано за њихов квалитет, стилску умешност и вештину извођења наративних токова, ове приповетке показују врло специфичан приступ одабраној теми, који приповедање Милица Јанковић чини дистинктивним (у односу на Исидору Секулић). Великим биткама, бојном пољу, мобилизацији, војним четама, официрима, јунацима, храбрим подвизима супротстављене су приче о „незнаним јунацима“. Већина приповедака ове две збирке, а не само она која је тако насловљена, доносе разрешење и одговор на питање: ко су незнани јунаци. То су они непознати људи који су поднели

⁵² Ibid, стр. 135.

жртву за колективно добро, али ће као појединци заувек остати непознати и у историји незабележени, они који су део масе која је страдала. Милица Јанковић све своје приче о рату фокусира око слабијих, малих људи, па чак и када су то војници, директни учесници у биткама, она пише о дезертерима, о рањенима и болеснима показујући величину жртве њихових (малих) живота. Незнани јунаци су, такође, сви они који су испратили мушкарце у рат, мајке, сестре, супруге, очеви, они који су остали на маргини рата, у његовој позадини, али којима је живот обележен страхом, неизвесношћу и ишчекивањем писама и вести са фронта.

И када не пише директно о рату, Милица Јанковић у збирци *Чекање* приповеда о маргинализованим људима, о просторима у којима доминирају болест и често неуспешна борба са њом, о необичним и сумњивим методама лечења уз помоћ којих се злоупотребљава људска слабост, о малоумнима, инвалидима, болеснима.⁵³ У том смислу највећи део приповедака из збирке *Чекање* као тему има рат или његове одјеке, а чак и оне које се баве другим темама не нуде оптимистичан поглед на свет, већ дефетистичко, резигнацијом обележено посматрање свеукупне трагике живота. У овим збиркама се, такође, могу издвојити теме и мотиви из прича који се групишу око хронотопа војне болнице, што је велика тема јужнословенских литература и светске књижевности, а о чему ће бити речи у поглављу овог рада „Ратна болница“.

Исидора Секулић: „Синови на фронту, отац у затвору“

*И изгледа да је питање како стојимо према животу,
питање како стојимо према смрти.*

Исидора Секулић

Исидора Секулић је ратну прозу објавила у збирци *Из прошлости* непосредно након завршетка Првог светског рата, 1919. године у Сарајеву. Ове приповетке су, са претпоставком да ауторки „по духу ратна тематика сигурно није била блиска“⁵⁴, тумачене као дуг ангажоване интелектуалке друштву, те да су настале више из морално-патриотских, а мање из уметничких побуда,⁵⁵ и да су написане као

⁵³ Једна од најупечатљивијих судбина неинтелигентне, слабомислене жене дата је у невешто насловљеној приповеци „Наказа“.

⁵⁴ Славица Гароња-Радованац, „Ратна проза Исидоре Секулић“, *Исидоријана*, бр. 12–14, 2003–2008, стр. 69.

⁵⁵ *Ibid*, стр. 69–70.

„својеврстан 'обол' на Скерлићеву нетактичну критику поводом њених раних радова.“⁵⁶ Са друге стране, ове приповетке, као и књига *Записи о моме народу*, објављена 1948. године, након Другог светског рата, показују да ова ауторка није била толико далеко од национално-историјских тема у својој прози како се то често у литератури констатује.

Збирка *Из прошлости* садржи шест приповедака чија је радња смештена на почетак XX века и везана је за догађаје који су претходили Првом светском рату, где је, тзв. Велики рат у највећем броју приповедака епилог или оквир унутар кога се разрешавају ранији сукоби и односи међу људима. За разлику од Милице Јанковић која се бави „малим“ људима и њиховим судбинама, Исидора Секулић бира такве сижее и ликове преко којих на симболичком нивоу жели да прикаже судбину српског народа. Свака од ових прича, изузев лирски интониране прозе „Весник“, има епски замах и тенденцију да обухвати свеопште историјске процесе. Заједничка карактеристика ових приповедака је лоцираност њихове радње на простор Војводине и у највећем броју случајева јунаци су припадници грађанског слоја, што је велика разлика у односу на Милицу Јанковић која пише о Београду и унутрашњости централне Србије, а јунаци углавном долазе из редова сеоског становништва. Специфичност простора, на коме је и сама Исидора Секулић одрастала и где се школовала, утицала је и на одабир тематике: међунационални односи српског и хрватског, тј. међурелигијски односи православног и католичког становништва, однос аустроугарске власти према српском становништву, као и положај српских породица које су разапете између административне власти државе у којој живе и сопственог националног осећања.

Јунаци у ратним приповеткама Исидоре Секулић су доминатно мушкарци и то често носиоци јавних функција попут официра, свештеника, адвоката. Женских ликова готово да нема, а изузетак је нешто разрађенији лик мајке и супруге, госпође Видаковић, из последње приче у збирци са насловом „Једна ноћ на Словенском Југу“. Међутим, чак је и она конципирана тако да боље осветљава унутрашњу драму свог петогодишњег сина чији се отац бори у аустријској војсци, а деда га подучава српском патриотизму, него сопствену интиму. Све приказане (трагичне) судбине изазване ратом и специфичним друштвено-историјским приликама у којима су живели Срби у Аустроугарској монархији изазване су и поднете зарад српства и митоманских идеја које изражен национализам са собом носи. Главни јунаци, обично удружени у паровима како би били међусобно контрастирани, пре су носиоци идеја, него психолошких и

⁵⁶ Ibid, стр. 71.

других особених карактеристика, а преиспитивања смисла ратовања нема. Рат јесте тежак и застрашујући, сматра ауторка, јер се у њему гине и јер представља коначну реализацију вековног трагизма српских породица изван Србије, али је неопходан за остварење националних циљева и због тога око његовог смисла нема дилеме. Исидора Секулић је у овим приповеткама далеко од пацифистичко-хуманистичког погледа на свет који доминира у ратној прози Милице Јанковић, а много ближа безусловној апотеози ратничко-националног идеала која је видљива у ратним бројевима листа *Жена* и *Српског књижевног гласника*.

Основни сукоб који се варира у збирци *Незнани јунаци* догађа се између (донедавно) блиских људи: политика која раздваја комшије различите вере и националности („Суседи“), браћа која се налазе на супротним зараћеним странама и трагедија њихових породица („Шумановићи“, „Једна ноћ на Словенском Југу“), супротстављене судбине пријатеља из детињства који су контрастирани односом према српском националном питању („Ка истом циљу“). Све ове приче конципиране су као исцрпне хронике у којима се даје историја односа и показује њихово разрешење у годинама рата, а кроз често високо патетизоване и пренаглашено реторичне дијалоге и монологе јунака ауторка дефинише њихове ставове према отаџбини, нацији, рату. Славица Гароња-Радованац поводом ове збирке приповедака исправно закључује: „Ово је апотеоза мушком принципу који до пуног изражаја и значаја, долази у кризним временима, у изворној мушкој делатности као што је – рат.“⁵⁷ Исидора Секулић је пропустила да види оно што Милица Јанковић у својим приповеткама одлично примећује и приказује: трагедију малих људи који управо пред великим идејама страдају, неразумевајући их у потпуности. Код Исидоре Секулић чак и петогодишње дете зна шта је рат, разликује официрске чиновне, разуме трагедију Срба северно од Саве и Дунава и распитује се за српски завет. Ипак, када се изузме свеукупни утисак и реализација одабраних сижеа, ратне приповетке у збирци *Из прошлости* својим увидима доприносе великој теми некадашњих југословенских књижевности, каква је судбина српског војника који служи аустријској војсци и трагизам различитих генерација таквих породица, или бесмисао ратовања хрватских војника у аустријским трупима, које је као теме на велика врата у јужнословенске литературе увео Милош Црњански, односно Мирослав Крлежа.

⁵⁷ Ibid, стр. 89.

Снага приповедања Исидоре Секулић у овим приповеткама налази се у реализацији појединих њихових епизода, а не у некој од приповедака као целини. То су, као по правилу, они сегменти приповедака који су удаљенији од главне интенције и који искорачују у оно демонско и хтонско које рат са собом носи и појачава. У том смислу посебно су упечатљиве сцене које портретишу полуделог песника и скицирају атмосферу у ратној болници у приповеци „Одужени дуг“, као и сцене из затвора у приповеци „Ка истом циљу“. Потенцијал да буде дубоко потресна има и завршна сцена приче „Једна ноћ на Словенском Југу“ у којој се на бојном пољу срећу браћа, припадници зараћених војски, али је она оптерећена повишеном реториком у говору њених учесника, где се вера у национално и сврсисходност рата не губи ни пред умирућим братом и где као и у осталим приповеткама изостаје иронијски отклон приповедача.

Ратна болница

*Дођите у нашу болницу:
свака постеља једна отворена књига,
сваки живот историја, сваки човек трагедија.*

Милица Јанковић
*... нигдје човјек не може тако
да се облати као на фронту...*

Мирослав Крлежа

Ратна болница се јавља у неколико приповедака Милице Јанковић, у једном делу као споредна тема и мотив („Рат“, „Спасиоци“, „Кроз залеђена поља“), а у неколико приповедака и као централно место дешавања („Чарапе“, „Регрут“). Са темом ратне болнице повезане су и приповетке које тематизују болест, и то оне које су карактеристичне за Први светски рат и представљају једно од његових обележја као што су тифус и колера („Колера“, „Отац“, „Мајка“). Такође, тема болнице и одабир таквог наративног простора једна је од ретких сличности између ратних приповедака Милице Јанковић и Исидоре Секулић која, такође, у својој причи „Одужени дуг“ део радње смешта у болницу, и то ону за душевне болеснике.

У приповеци Милице Јанковић „Кроз залеђена поља“, којој рат није централна тема, већ је у другом плану приповедања, ауторка говори о путовању главне јунакиње, уједно и нараторке, кроз сеоска поља, о неизвесности и тегобности тог путовања, које

се одвија по залеђеним, завејаним и неуређеним сеоским путевима. Међутим, на симболичком нивоу, због сталних реминисценција на ратна дешавања, због споредних ликова и позадинског плана приче где су присутни рат, војни рањеници и ратне болнице, прича се може тумачити као симболична прича о неизвесности, страху, лутању и надањима, о, селиновском синтагмом названом, *путовању на крај ноћи*, те представља својеврсну параболу ратног искуства. У овој причи једно од опажања односи се и на болницу и њене главне јунаке: немоћне мушкарце и слабе жене у борби против смрти.

Ево гимназије. Осветљени сви прозори као да је нека свечаност. Ти се још ниси расанила: па то је болница. Унутра су постеље и у њима људи који пате и који су видели велике ствари и ужасе живота. Немоћни леже јунаци и освајачи и слабе жене моћно отимају од смрти њихове скупе животе.⁵⁸

У приповеци „Спасиоци“, о којој је већ било речи, а која обрађује не тако популарну тему као што је дезертирање војника, болница се појављује као споредни мотив и простор у коме рањеник на крају приче завршава, па је болница овде приказана као светло место у контрасту са ужасом бојног поља након битке. Међутим, једна од најпотреснијих слика болнице и рањеника дата је у приповеци *Чарапе*:

Његов кревет је био до прозора и он је гледао свет кроз једну малу расцветалу брескву. И тај спољашњи свет чинио му се много леп. Завидео је тим људима који су се тискали кроз улице и борили за лични опстанак, он који се са својим друговима борио за општи опстанак, и спасавао отаџбину од смрти. Унутра је био јад и беда: дивови су постали богаљи, спасиоци отаџбине су личили на просјак. (подвукла Ј.М)⁵⁹

Дубока трагедија коју ова слика наговештава развија се даљим током радње која је концентрисана око главне јунакиње, мајке војника, која, као и низ женских ликова у прози Милице Јанковић, дане проводи у страху и неизвесности. Она плете чарапе за рањеног сина, јединог преживелог из целе чете, а тек посетивши га у војној болници сазнаје да су му ноге ампутиране. У том тренутку се разоткрива сва гротескност ситуације с почетка приповетке где мајка, сељанка, плете чарапе за сина не слутећи да: „њен лепи високи син сад је био само наказни труп“⁶⁰, а да се „лепе мајчине чарапе непотребне и као постиђене ваљају (...) у прашини по поду.“⁶¹

⁵⁸ Милица Јанковић, „Кроз залеђена поља“, у *Чекање*, нав. издање, стр. 57.

⁵⁹ Милица Јанковић, „Чарапе“, у *Чекање*, нав. издање, стр. 189.

⁶⁰ Ibid, стр. 197.

⁶¹ Ibid, стр. 198.

Такође, у приповеци „Регрут“ приказује се суровост болнице, као и презир према болеснима и рањенима који нису били у борби, већ су повреде задобили на други начин:

На бојишту несреће, ужаси. (...) У болницу су стизали рањеници, издрпани, искасапљени, зарасли у косу и прљавштину. Измучени и застрашени неуспехом они су се у болничким постељама у топлој соби осећали толико срећни да су говорили да пристају одмах да умру, само да не дочекају... шта смо после дочекали...⁶²

У приповеци „Рат“, за коју смо констатовали да садржи готово све теме које ће Милица Јанковић развијати у осталим причама, тема болнице је, такође, присутна. Нараторка добија писмо од пријатељице која јој пише да је посетила руску болницу:

Ишла сам у руску болницу. Тамо где смо се пре неколико месеци пели да видимо слике југословенских уметника, сада се пењемо на прстима и говоримо шапатам: пред сликама које су сад у истим оним собама мора човек да ћути. Један измучен и блед гледа ме и говори: 'Да је кога да помогне'. Ја га саветујем да буде стрпљив и говорим му о Богу. Где је Бог? И зашто је допустио да се ово дешава? Зашто у овој болници има један рањеник са сломљеним рукама и ногама и истераним оком?...

У болници највише може да се уради. Ту човек потпуно ишчезне као јединица...⁶³

Поред запажања о губитку индивидуалности у болницама и констатације да ту жена може највише да допринесе, овај одломак је важан из још једног разлога. Наиме, посебно је значајно укрстити на који начин о овој истој болици пише Милица Томић. У тексту „Из болнице у болницу – Рањеници“, објављеном у листу *Жена*, а о коме је било речи на почетку рада, она такође описује руску болницу. У њеној дескрипцији постоји низ паралела са описом Милице Јанковић: исти простор, некадашња изложба слика, рањеници, болничарке. Међутим, њен доживљај се, и по доминантом тону и по ономе што одабира да опише и по закључцима, суштински разликује од представљања исте установе које нам нуди Милица Јанковић у свом фикционалном тексту. М. Томић на почетку извештаја констатује:

Руска болница смештена је у импозантној згради II. Гимназије. Она је једна од најбоље уређених болница. Тамо влада највећа чистоћа и ред, што се уосталом може рећи и о свим другим болницама. Одмах на првом кораку упадају у очи болничарке – Рускиње, врло лепе и пријатне појаве. У тој болници има рањеника са готово свију важнијих бојишта: са Куманова, Бујановца, великог и малог

⁶² Милица Јанковић, „Регрут“, у *Чекање*, нав. издање, стр. 209.

⁶³ Милица Јанковић, „Рат“, у *Незнани јунаци*, нав. издање, стр. 70–71.

Косова, Рујна и Црног врха. Ту има и тежих рањеника, али су сви весели. На степеницама сретамо руске лекаре, који хитају на посао. Сви високи, крупни, плави људи. (...) У великој дворани, високој видној где сам пре 2-3 месеца гледала изложене слике бугарских уметника, слике ратне са Шипке, сад угледах опет ратну слику српских рањеника. Нехотице застадох и протрљах очи, да ли је то сан или јава? Је ли ова слика на платну вешто израђена, или је збиља; овде леже јунаци осветници Косова-поља.(подвукла Ј.М)⁶⁴

У том тону се наставља даља репортажа у којој се као главни проблеми готово (траги)комично, без очекиване ироније, описују тривијални проблеми у болници: војник који не жели да једе неопрано грожђе или рањени војник који није добро разумео питање које му је постављено, па се наљутио. Милица Томић са усхићењем и егзалтацијом описује једно туробно место каква је ратна болница у којој, како би рекла Милица Јанковић, леже „кљаси и богаљи“ и где је логичније да проналасимо дефетизам, меланхолију, резигнацију и згађеност.⁶⁵ У репортажи која полаже на документарно и што објективније приказивање, као и што тачније и истинитије сведочење, М. Томић у пропагандној служби свог магазина са необичном радошћу и усхићењем, скривајући реалне страхоте ратних повреда, приказује лепоту лекара и болничарки, њихова лепа, млада и здрава тела, опремљеност болнице и веселост рањеника за које тек успут констатује да су тешко рањени. Говор о телима лекара, а не болесника у задатим околностима готово да представља цинично померање центра пажње и преокетање значења. Тако уместо издрпаних, искасапљених, зараслих у косу и прљавштину војника, рањеника застрашених неуспехом, дивова који су постали богаљи, ослободилаца отаџбине који ће постати просјаци, ратника без ногу, руку и очију, и свих осталих унесређених људи који усред „света који изгледа као да га је Бог напустио“ „насељавају“ прозу Милице Јанковић, у документарном тексту Милице Томић срећемо једре, лепе и здраве болничарке и лекаре, као и веселе и детињски каприциозне рањенике, а уместо ћутања и резигнације, одушевљење репортерке због испуњења косовског завета.

Компарацијом ових текстова показује се да они жанрови који би требало да су документ о једном времену често дају мање тачну и објективну слику од уметничке, белетристичке приче, те да је лакше поверовати у слике из војних болница које налазимо у приповеткама Милице Јанковић и других аутора и ауторки који су се овом тематиком бавили, него из документаристичких прилога штампе. Уз то се на још

⁶⁴ Милица Јаше Томића, нав. текст, стр. 671–672.

⁶⁵ Михајло Пантић, *Модернистичко приповедање*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999, стр. 234.

једном примеру показује да Милица Томић зарад главне идеје часописа кривотвори и одабира најмање вероватан угао, као и најмање пригодан тон за приказивање догађаја.

Ратна болница је једна од доминантних књижевних тема када је ратна, а посебно књижевност о Првом светском рату у питању. Опредељеношћу за ову тему Милица Јанковић се сврстава у групу писаца прве половине XX века који су незаобилазни када је реч о литераризације ратне трауме. По овој тематско-мотивској линији њена проза се може компарирати са прозом Драгише Васића, Милоша Црњанског или Мирослава Крлеже. Па тако једна од реченица којима Милица Јанковић описује ратно време: „Био је рат и тифус, и колера и глад“⁶⁶ подсећа на констатацију написану поводом Крлежине прозе да су Европом приказаном у збирци прича *Хрватски бог Марс* руководила три божанства: касарна, Библија и сифилис.⁶⁷ За разлику од Милице Томић која са ведрином пише о ратним болницама трудећи се да подржи национални занос, Милица Јанковић, попут великих писаца српске и хрватске књижевности, бира да говори о готово хтонској, демонској, мрачној, деструктивној, дехуманистичкој, разарајућој природи рата, па се тако и на њену прозу може односити констатација:

Ако је рат знак свеопште померености света, време када се обрћу његово лице и наличје, и када на површину избија тамно, аутодеструктивно, демонско, хтонско, атавистичко начело постојања, онда је болница црни талог те померености, све најружније и најтрагичније скупљено на једном месту. Такав, емпијски „наметнут“ простор нарације населили су, својом фикцијом, Милош Црњански, Мирослав Крлежа и Драгиша Васић.⁶⁸

Допринос овом „црном талогу“ дају и приповетке о болестима. Збирка *Незнани јунаци* закључује се кратком причом са називом „Колера“ и цела је посвећена људској борби са болешћу. Као и у већини приповедака приповедање је у првом лицу, с тим што је овде глас дат мушкарцу, младићу који болестан лежи под шатором пред крај Другог балканског рата и размишља о повратку кући. Болест је персонификована, апострофира се заменицом „она“ и приказује се као нова непријатељица војске. У овој приповеци је приповедачки вешто дочарано болесничко бунило које подстиче свежа ратна сећања и трауме, са којима се мешају слике породице и куће. Страх од смрти присутан током рата сада је још присутнији, али је потпуно другачије природе, па наратор закључује:

⁶⁶ Милица Јанковић, „Наказа“, у *Чекање*, нав. издање, стр. 102.

⁶⁷ Михајло Пантић, нав. дело, стр. 235.

⁶⁸ Ibid, str. 235.

Осећао сам да је она друга што се крије иза колере ту и да се нагла над мене. Страх од куршума није страх. Овај страх је пун неког тајанственог ужаса. Могао бих рећи да је ово и душевни и физички страх, а онај од куршума само физички.⁶⁹

Овом причом из прве ратне збирке најављене су приповетке као што су „Отац“ и „Мајка“ из збирке *Чекање*, које укрштају велику тему болести током рата са централном темом ове прозе – како рат преживљавају они који нису директно у њему. Па тако у приповеци „Отац“ главни јунак је отац који се жртвује због болесног сина како би се и сам заразио тифусом и страдао од њега, а у приповеци „Мајка“, поред описивања смрти изазваних тифусом у породици насловне јунакиње, дата је и шира параболна слика којом је представљена масовности смрти и којом је дочарано умножавање гробова у селу. Ове две приповетке, које чине својеврсни диптих и могу се читати као готово иста прича исприповедана из две различито фокализоване перспективе, оцртавају начин на који ратна страдања погађају породицу, очеве, мајке, оне чија историја неће остати забележена, дакле, „незване јунаке“, а што су, како смо показали, централна места ратне прозе Милице Јанковић.

У друштвено-историјском контексту који су формирала готово непрекидна шестогодишња ратна дешавања на простору Балкана први одговор, који је интелектуални и књижевни део друштва дао, видљив је у најдинамичнијем простору јавне делатности, у периодици, било дневној, која није била предмет овог истраживања, било активистичко-еманципаторској за коју је као пример узет лист *Жена*, било књижевној за коју је парадигматичан *Српски књижевни гласник*. Ова два периодика су са једне стране креирали јавно мњење, а са друге стране показивали ставове исте те јавности која је у рату, барем у првим годинама, видела остварење како националних, тако и интелектуалних амбиција. Такође, као одговор на сурову емпирију коју ови периодици контекстуализују, настао је посебан огранак литературе која се односи на рат и која се ратом бави. Свој допринос, тзв. ратној прози, како смо показали, дале су и књижевнице за које се обично мисли да нису промишљале тако „мушку“ тему каква је ратна. Ипак, и пре него што су писци попут Милоша Црњанског, Мирослава Крлеже, Растка Петровића или Драгише Васића дали свој изузетан допринос овом корпусу дела,

⁶⁹ Милица Јанковић, „Колера“, *Незнани јунаци*, нав. издање, стр. 94.

своје ратне збирке објавиле су Милица Јанковић и Исидора Секулић литераризујући у њима и оне теме које ће и њихове мушке колеге обрађивати. Међутим, као што смо анализом показали, „женски“ одговор на рат и говор о њему није био унисон. Одабир тема, мотива, ликова, наративних и композиционих поступака, топоса, као и формулација порука и носећих идеја посве је другачије код ове две књижевнице, па је тако Милица Јанковић на страни људског које је угрожено, а Исидора Секулић на страни националног коме је све, па и људско, подређено.

Литература

Бараћ, Станислава. „Просветитељски дискурс листа *Сељанка* (1933–1935)“. У *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*. ур. Татјана Јовићевић, 357–381. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012.

Гароња-Радованац, Славица. „Ратна проза Исидоре Секулић“. *Исидоријана*. бр. 12–14, 2003–2008: стр.69–103.

Ђорђевић, др Љубица. *Библиографија Српског књижевног гласника*. Београд: Народна библиотека, 1982.

Жена, уредница Милица Јаше Томић, Нови Сад, 1912–1918.

Јанковић, Милица. *Незнани јунаци*. Београд: С.Б. Цвијановић, 1919.

Јанковић, Милица. *Чекање*. Београд, Сарајево: И. Ђ. Ђурђевић, 1920.

Коларић, Ана. „Што нисам мушко?!“: представе о вези између жене и нације у часопису *Жена* у ратним и поратним годинама (1911-1921). *Књиженство*, бр. 3, 2013. у припреми.

Милинковић, Јелена. „Између еманципације и националног“, *Књиженство*, бр. 2, 2012, online, доступно на <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php?text=43>.

Миљковић, Милан. „Кроника паланачког света“, *Бетон*, бр. 136, 2013, online, доступно на <http://www.elektrobeton.net/mikser/kronika-palanackog-sveta/>

Пантић, Михајло, *Модернистичко приповедање*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства. 1999.

Секулић, Исидора. *Из прошлости*. Београд, Сарајево: И. Ђ. Ђурђевић, 1918.

Српски књижевни гласник, уредник Јован Скерлић, Београд, 1912–1918.

UDC
821.163.41.09-32 Јанковић М.
821.163.41.09-32 Секулић И.
050ЖЕНА"1921"
050.488СРПСКИ КЊИЖЕВНИ
ГЛАСНИК"1921"

Jelena Milinković
Faculty of Philology
University of Belgrade

War as a Theme in Serbian Periodicals and Literature in the beginning of the XX century

– *Woman* [Жена], *Serbian Literary Gazette* [Српски књижевни гласник] and war prose by [Milica Jankovic](#) and [Isidora Sekulic](#) –

This paper analyzes the war prose by Milica Jankovic and Isidora Sekulic: collections of short stories *Unknown Heroes* [Neznani junaci] and *Waiting* [Čekanje], and *From the Past* [Iz prošlosti]. These collections were written during the wars (1912 –1918) and published shortly after the end of the First World War. The paper points to the social climate and the major ideas that prevailed in the public opinion. The first part of this paper analyzes the war edition of the journal *Women* [Žena], which is taken as an example magazine with emancipatory feminist tendencies, and the war edition of the *Serbian Literary Gazette* [Srpski književni glasnik], which is chosen as the main literary magazine of that time. After mapping the concept of war editions of these magazines, this paper analyzes the war prose of selected female authors. It highlights the specific poetics of Milica Janković and Isidora Sekulić, as well as the differences between them.

Keywords: Balkan Wars, World War I, *Woman* [Žena], *Serbian Literary Gazette* [Srpski književni glasnik], war prose, Milica Janković, Isidora Sekulić, war hospital